

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Кононенко Валерій Васильович

УДК 355.018:323.11(477)''1945/1953''

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ТА МОРАЛЬНИЙ СТАН
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1953 РР.)**

07.00.01 – історія України

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Київ-2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, професор

Лойко Олексій Герасимович,

Вінницький державний педагогічний університет,
завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор

Марусик Тамара Володимирівна,

Чернівецький національний університет імені Ю.Федьковича,
заступник проректора з навчально-організаційної роботи.

кандидат історичних наук, доцент

Бажан Олег Григорович,

Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник відділу регіональних проблем історії
України.

Провідна установа: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет.

Захист відбудеться “ ____ ” _____ 2004 р. о ____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 при Інституті історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий “ ____ ” _____ 2004 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради,

доктор історичних наук

Гуржій О.І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. З кінця 80-х рр. ХХ ст. українська наука активізувала вивчення впливу сталінського тоталітаризму на долю українського народу. На сьогодні вітчизняними суспільствознавцями нагромаджено значний фактичний та аналітичний матеріал, який характеризує окремі питання сталінізму. Науковці послідовно і цілеспрямовано вивчали явища та події цієї доби, вплив репресивної системи на долю як окремих представників народу, так і суспільства загалом. Проте з вивченням цих питань поза увагою залишалася так звана “суб’єктивна історія”, що вивчає такі фактори розвитку історичного процесу, як масову свідомість, менталітет, моральний стан народу, його суспільні настрої і духовний розвиток. Саме історія трансформації масової психології населення в період тоталітаризму є найменш вивченою стороною тоталітарного режиму, в тому числі його післявоєнного періоду. Сучасна історіографія визначає, що соціальні установки та психологічні орієнтації людей є самостійним фактором суспільного розвитку, оскільки вони впливають на особливості соціальної поведінки і в значній мірі визначають механізми прийняття політичних рішень владою. Будь-який політичний режим, навіть тоталітарний, не може існувати без підтримки суспільної думки. Сталінський режим ефективно використовував різноманітні механізми впливу на свідомість громадян – від пропаганди до терору. Він формував у суспільстві відповідні настрої, які працювали на підтримку його авторитету. Моральні наслідки тоталітаризму український народ долає і сьогодні. Прямим наслідком тоталітарної й авторитарної моделі держави є певна моральна деформація українського суспільства, перехід від активної політичної позиції до позицій аполітичності, абсентеїзму. В українській історичній науці на сьогодні відчувається брак наукових праць, які б безпосередньо аналізували ці процеси. Саме цим, на думку автора, обумовлена актуальність роботи.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження є складовою частиною наукових планів кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського.

Метою роботи є комплексне дослідження впливу тоталітаризму загалом та конкретно соціально-економічного та суспільного розвитку СРСР, окремих подій післявоєнної радянської історії 1945-1953 рр. на суспільно-політичні настрої, моральний стан, свідомість українського населення.

Відповідно до визначеної мети сформульовано такі основні **завдання**:

- визначити стан наукової розробки теми та оцінити джерельну базу;
- виявити моральні наслідки Другої світової війни для українського народу;
- простежити вплив повоєнної зовнішньої політики СРСР на масові настрої населення України;
- проаналізувати залежність свідомості народу, його морального стану від суспільно-політичних процесів повоєнного періоду;

- показати динаміку суспільної думки та її залежність від соціально-економічної політики радянської влади;
- встановити закономірності впливу агітаційних та пропагандистських кампаній радянської влади на стан суспільної свідомості українського народу;
- охарактеризувати передумови процесу десталінізації.

Об'єктом дослідження є соціальна історія України, зокрема стан суспільної свідомості українського суспільства в ХХ ст.

Предметом дослідження є суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в післявоєнний період функціонування радянської влади (1945-1953 рр.), народна оцінка та реакція населення на окремі події та явища соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку СРСР.

Географічні межі роботи охоплюють територію України в межах її адміністративно-територіального поділу в досліджуваний період.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють 1945–1953 рр., коли сталінська тоталітарна держава досягла свого апогею. Автор іноді виходить за визначені хронологічні межі наукової роботи з метою встановлення причинно-наслідкових зв'язків певних явищ або процесів.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що на основі широкої джерельної та історіографічної бази комплексно досліджується динаміка суспільно-політичних настроїв, морального стану населення України 1945-1953 рр. та його реакція на окремі події та явища суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку СРСР та УРСР.

Автором здійснено комплексний і системний конкретно-історичний аналіз впливу Другої світової війни на українське суспільство, її моральних наслідків; з'ясовано залежність духовного розвитку суспільства від сталінізму; встановлено причинний зв'язок між політикою тоталітарного режиму та суспільними настроями населення України, станом його масової свідомості; визначено реакцію українського народу на окремі події суспільно-політичного, соціально-економічного життя СРСР у 1945-1953 рр.; проаналізовано причини росту незадоволення політикою сталінського тоталітаризму; проаналізовано процеси зародження та становлення опозиції тоталітарному режимові, що стало важливим чинником майбутньої десталінізації. Значна частина документів і матеріалів, що були використані у роботі, вперше вводяться до наукового обігу.

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення та висновки дисертації можуть бути використані в підготовці узагальнюючих робіт з історії України другої половини ХХ ст., для подальшого вивчення суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного розвитку УРСР в 1945-1953 рр., аналізу подій та явищ цього періоду, процесу десталінізації у республіці, в підготовці досліджень, що вивчають стан суспільної та національної свідомості населення повоєнної доби.

Ключові положення дисертації можуть доповнити підручники, навчальні посібники з новітньої історії України, використовуватись у лекційних курсах вузів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на кафедрі історії України історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського, у відділі історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України. Концептуальні положення та висновки дисертації доповідалися на наукових конференціях: Всеукраїнській науковій конференції “Поділля у контексті української історії” (29-30 листопада 2001 р., м. Вінниця), на Всеукраїнській науковій конференції “Знаки питання в історії України” (31 жовтня – 2 листопада 2002 р., м. Ніжин), обласній історико-краєзнавчій конференції “Вінниччина: історія і сучасність” (5 лютого 2002 р., м. Вінниця), на VI Міжнародній науково-практичній конференції “Наука і освіта. 2003” (20-24 січня 2003 р., м. Дніпропетровськ – Дніпродзержинськ), на II Міжнародному науковому конгресові українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку” (17-18 вересня 2003 р., м. Кам’янець-Подільський).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 9 наукових праць, з яких 6 – у фахових виданнях.

Структура дисертації відповідає поставленій меті та розв’язанню основних завдань дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи 231 сторінка, основного тексту – 196 сторінок. У списку використаної літератури 380 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об’єкт, предмет, мету, завдання і методи дослідження, вказані наукова новизна, практичне значення та апробація результатів.

У першому розділі роботи – **“Історіографія та джерельна база дослідження”** – характеризується основна література, що присвячена обраній тематиці, аналізується джерельна та методологічна база дисертації. Зокрема зазначено, що протягом довгого часу історики, і не тільки вітчизняні, концентрували в основному свою увагу на соціально-економічних і політичних аспектах історії. Так звана “суб’єктивна” історія починає активно розвиватися з кінця 80-х рр. ХХ ст. Вона підтвердила, що умонастрої, психологічні орієнтації людей є самостійним фактором політичного і економічного розвитку, оскільки впливають на суспільну поведінку і таким чином визначають рішення політичної влади. Проте оскільки тема сталінського тоталітаризму довгий період була закрита для обговорення, то моральні орієнтації, суспільні настрої, оцінка народом подій суспільно-політичного та економічного розвитку країни вивчалися швидше спеціальними репресивними органами, ніж істориками. Лише з кінця 80-х рр. – початку 90-х рр. стали можли-

вими публікації про злочини тоталітаризму. В цей період уперше з'являються збірники статей, які розкривають події та наслідки минулого в історії України¹.

На початку 90-х рр. з'явилися роботи, які з'ясовують суть тоталітаризму як соціально-політичного феномена і його роль в історії України. Серед них слід виділити праці В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького, Ю.Шаповала². Науковці у своїх роботах осмислювали складові системи радянського тоталітаризму, характеризували риси, притаманні репресивному режимові. Розглядаючи вплив сталінізму на українське суспільство, автори зробили висновок, що в умовах централізації та унітарності тоталітарний режим відзначався закономірностями та рисами, що були характерними для всієї країни, з деякими відмінностями на "регіональному рівні". Г.Касьянов підкреслив, що отупляючи "мозок нації" (інтелігенцію), суспільство скочувалося до стану морально-політичного і інтелектуального ідіотизму. В.Даниленко наголосив на міфологізації суспільної свідомості. Ю.Шаповал зазначив, що українці змушені були брати участь у соціальному експерименті, що призвів не тільки до мільйонів жертв репресій, голоду, депортацій, а й до глибокої моральної (вона ж аморальна) травми суспільства. С.Кульчицький у праці "Україна між двома війнами (1921-1939 рр.)" схарактеризував основні риси сталінізму і суспільні процеси, що вплинули на соціальну та національну структуру українського суспільства і багато в чому визначали систему суспільних поглядів у майбутньому. Автор визначив також залежність масової свідомості від культурної політики влади.

Серед узагальнюючих праць, які присвячені періоду сталінського тоталітаризму в Україні, слід виділити наукові роботи Б.Яроша, С.Білоконя, Г.Костюка³. Автори аналізують механізми утвердження тоталітарного режиму, кодифікують злочини більшовизму, ілюструють його аморальну "класову суть".

З'ясування важливих проблем історії України повоєнного періоду, настроїв та морального стану населення не було б повним без опрацювання ряду публікацій, що присвячені аналізу наслідків Другої світової війни для українського суспільства. У ґрунтовних працях М.Ковалю вперше розкривається таке поняття як український військово-політичний фактор у Другій світовій війні. Автор робить висновок, що війна кардинально вплинула на подальший поступ українського суспільства, загострила протиріччя і наслідки тоталітаризму⁴. Події війни та їх

¹ Про минуле заради майбутнього / Упоряд. збірника Ю.І.Шаповал. – К., 1989. – 408 с.; Сторінки історії України: ХХ століття: посібн. для вчителя / За ред. С.В.Кульчицького; Упор.: В.П.Шевчук, А.А.Чуб, Н.А. Дехтярова. – К., 1992. – 336 с.

² Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991. – 344 с.; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992. – 176 с.; Шаповал Ю.І. Контраргумент – правда. – К., 1989. – 115 с.; Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990. – 141 с.; Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 270 с.; Шаповал Ю. Лазар Каганович. – К., 1994. – 40 с.; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 560 с.

³ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття. Історико-політичний аспект. – Луцьк, 1995. – 171 с.; Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.; Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеza і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. – К., 1995. – 508 с.

⁴ Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994.; Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. –

наслідки для українського суспільства розглядають у своїх працях О.Лисенко, І.Муковський, П.Чернега, В.Гриневич, Ю.Ніколаєць, А.Чайковський, В.Король та інші⁵. Сучасні дослідження науковців, що стосуються доби війни 1941-1945 рр., узагальнені в колективній праці “Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941-1945”.

Сучасна українська історіографія має в своєму доробку ряд праць, що ґрунтовно відтворюють історію України повоєнного періоду. Серед них слід відзначити праці В.Барана та В.Даниленка⁶. Поряд з іншими питаннями науковці досліджують також ідеологічні процеси повоєнного періоду, спрямовані на відновлення світогляду радянської людини в тоталітарних межах, упокорення її страхом і контролем.

Вагомих результатів у з’ясуванні залежності розвитку суспільства від сталінської політики досягла українська закордонна історична наука. О.Субтельний у роботі “Україна: історія”, аналізуючи настрої населення у воєнний та повоєнний періоди, визначає, що українці опинилися у становищі, коли могли лише реагувати на події, а не впливати на них. Т.Гунчак у праці “Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії”, на основі вивчених матеріалів, робить узагальнюючий висновок, що основна маса українців у добу сталінізму була аполітичною, що було прямим наслідком тоталітарного режиму. Б.Кравченко аналізує залежність суспільної свідомості народу від соціальної та національної структури населення⁷. На думку автора, суспільство почало відновлюватися у 40-х роках, маючи змінену етнодемографічну структуру, що визначало моральний стан народу.

Значний доробок у з’ясуванні питань трансформації масової психології в добу тоталітаризму зробили російські історики. Аналізові процесів, які проходили після війни в радянському суспільстві, присвячені роботи Н.Романовського, О.Зинов’єва, М.Геллера, О.Борисова⁸. Актуальними є праці А.Лівшина та І.Орлова⁹, де науковці на основі матеріалів російських архівів аналізують масову свідомість радянського населення періоду тоталітаризму. Найбільш ґрунтовно з російських істориків розробляє питання морального стану населення повоєнного періоду О.Зубкова¹⁰. У

К., 1995. – 194 с.; Коваль М.В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – Т.12. – К., 1999. – 336 с.

⁵ Чернега П. Український народ у другій світовій війні: новий погляд на проблему // Історія в школі. – 2000. – №5-6. – С.5-9.; Гриневич В.А. Українці в складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання // Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994 р.). – К., 1995. – 283 с.; Муковський І., Лисенко І. Український геополітичний фактор в часи другої світової війни // Трибуна. – 1999. – № 5-6. – С.22-26.; Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках. – К., 2002. – 128 с.; Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима історика). – К., 1994. – 256 с.; Ніколаєць Ю.А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця, 1999. – 64 с.

⁶ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К., 1999. – 304 с.; Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – 124 с.; Баран В.К. Україна: новітня історія (1941-1991 рр.). – Львів, 2003. – 670 с.

⁷ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – 423 с.

⁸ Романовський Н.В. Лики сталинізму. 1945-1953 рр. – М., 1995. – 227 с.; Зинов’єв А. Гомо советикус. – М., 1991. – 412 с.; Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского человека. – М., 1994. – 335 с.; Борисов А.Г. "Новый человек" – гомо советикус: и миф, и реальность / А.Г.Борисов. – Саратов, 1994. – 25 с.

⁹ Советская повседневность и массовое сознание. 1941-1945 / Сост. А.Я.Лившин, И.Б.Орлов. – М., 2003. – 472 с.; Лившин А.Я., Орлов И.Б. Власть и общество: Диалог в письмах. – М., 2003. – 208 с.

¹⁰ Зубкова Е.Ю. Общество и реформы. 1945-1964. – М., 1993. – 198 с.; Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. – М., 1999. – 229 с.; Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1945-1946) // Свободная мысль. – 1992. – № 6. – С.4-14.; Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1948-1952) // Свободная мысль. – 1992 – № 9. – С.79-88.

своїх працях автор вивчає радянське суспільство в кризовій ситуації переходу від війни до миру, його мобілізаційні можливості, механізми взаємовпливу соціуму і влади. Автор, аналізуючи вплив війни на моральний стан, визначає післявоєнне суспільство як певний соціально-психологічний феномен.

В дисертації використані роботи західних дослідників феномену тоталітаризму, які намагалися визначити головні риси режиму, з'ясувати його вплив на історичний розвиток та стосунки у вертикалі суспільство – влада¹¹.

В роботі використовувались також документи особистого походження – щоденники, спогади та мемуарні матеріали колишніх державних діячів, відомих діячів літератури й науки, дисидентів.

Аналіз спеціальної літератури засвідчує, що на сучасному етапі в розвитку української історіографії проблема морального розвитку українського суспільства післявоєнного періоду, стану масової свідомості, динаміки суспільних настроїв досліджена недостатньо. Вона фактично не розроблена ні в дисертаційному, ні в монографічному вимірах, чим і привернула увагу автора.

Джерельна база дослідження складається з документів і матеріалів офіційного походження, які містять інформацію про настрої різних категорій населення України. В роботі використано документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Вінницької області (ДАВО), Державного архіву Хмельницької області (ДАХО).

В архівних фондах знаходяться інформаційні зведення відділів ЦК КП(б)У, доповідні записки інспекторів ЦК КП(б)У про становище в регіонах, інформаційні матеріали і звіти місцевих партійних органів, перелік питань, які задавали слухачі під час лекцій і зборів, матеріали обговорення партійних і урядових рішень серед населення, інформаційні записки про настрої населення, що надходили з інших відомств і громадських організацій. Вивчення архівних матеріалів, преси, документальних збірників дало можливість зафіксувати не стільки кількісні характеристики, як визначити головні тенденції в розвитку післявоєнних суспільних настроїв.

У дослідженні використано документи і матеріали збірників, які ілюструють історію України повоєнного періоду і дають необхідну інформацію про суспільний, духовний розвиток, його моральний стан.

Методологічною основою дисертації стали закони діалектики та логіки суспільного розвитку, принцип конкретно-історичного аналізу явищ та подій. Автор дотримувався принципів історизму та об'єктивності, які передбачають з'ясування умов виникнення, розвитку та наслідків подій, їх причинно-наслідкового

¹¹ Арентт Х. Истоки тоталитаризма. – М., 1996. – 672 с.; Милован Джилас. Лицо тоталитаризма. – М., 1992. – 93 с.; Нозль-Нойман Э. Общественное мнение: открытые спирали молчания. – М., 1996 – 351 с.; Keep J. Last of the Empires. A History of the Soviet Union. 1945-1991. – Oxford, 1995, VIII. – 477 p.; Lewytzkyi B. Politics and Society in Soviet Ukraine. 1953-1980 – Edmonton, 1984. – 219 p.; Childs H. Public Opinion: Nature, Formation and Role. – Princeton, 1965. – 392 p.; Fridrih C.J., Brzezinsky Z.K. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. – Cambridge, 1956. – 324 p.

зв'язку. Важливими у з'ясуванні предмета дослідження стали власне історичні методи: хронологічний, хронологічно-проблемний, порівняльно-історичний, порівняльно-хронологічний. В роботі застосовувались також міждисциплінарні методи: статистичний та математичний. В розкритті подій та явищ повоєнної соціальної історії і з'ясуванні питань пов'язаних з суспільною атмосферою в роботі використовувались методи, які притаманні як матеріалістичному розумінню історії, так і цивілізаційному підходу і у вітчизняній історіографії знайшли своє відображення зовсім недавно. Зокрема в роботі використано методи аналізу соціальної практики, соціальної та історичної психології, психоаналізу, демографії, гендерної історії. Використання сучасної методології до аналізу історичних подій, фактів та процесів, що крім економічного базису враховує й ціннісні орієнтації, мотиви, ідеали суспільства, дозволило визначити психологічні настанови населення.

У другому розділі **“Моральні наслідки Другої світової війни для українського народу”** висвітлюються питання, що характеризують залежність суспільно-політичних настроїв, ціннісних орієнтацій, морального стану населення республіки від наслідків війни. Визначається вплив німецької окупаційної влади на суспільну атмосферу. Характеризується моральний стан та система цінностей демобілізованих, переміщених, репатрійованих осіб, аналізуються причини поживлення релігійності серед мешканців України, зміни в національній структурі населення, механізми відновлення ідеологічного контролю та його вплив на соціальні процеси.

Демографічні втрати привели до зміни вікової, соціальної структури суспільства, дисбалансу між чоловічим та жіночим населенням. Це багато в чому визначало систему моральних настанов повоєнного соціуму, його настрої та реакцію на події суспільного та економічного життя. На думку сучасних українських істориків безповоротні втрати УРСР були не менше 10 млн. осіб, а демографічні сягали 13 млн. Внаслідок війни на початок 1945 р. кількість лише сільського населення республіки у порівнянні з відповідним періодом 1941 р. зменшилась більш як на 7,4 млн. чол., або на 27,2 %, з яких 73,3 % склали чоловіки. Коли до війни їх чисельність поступалась кількості жінок на 8,9 %, то після війни ця різниця складала 43,5 %. Повоєнне суспільство в основному було жіночим, а це породжувало проблеми морального плану. Жінки в умовах повоєнної дійсності в своїх оцінках діяльності влади були набагато критичніші ніж чоловіки.

Моральний стан українського народу був також детермінований німецькою окупаційною політикою, яка була спрямована на його повну культурну деградацію. У своїх планах підкорення та колонізації окупованих територій нацисти багато уваги приділяли духовному пригніченню місцевого населення. Дії, спрямовані на духовне вихолощення й деградацію мешканців окупованих районів, вандалізм щодо їх культурних цінностей, перетворилися на повсякденну практику німецьких окупантів. В цей час суспільно-політичні настрої населення республіки були вкрай диференційованими. Відчай, песимізм, пристосуванство, пасивне сприйняття існу-

ючого ладу для багатьох громадян України стали звичною реакцією на події війни. Інша частина народу з почуттям патріотизму не жаліла своїх сил у боротьбі з ворогом.

Створення в Україні мережі “бюро праці”, які спочатку вербували, а пізніше ловили і відправляли людей до Німеччини, відновлення колгоспів, введення трудової повинності, нещадна експлуатація українських селян розвіяли ілюзії деякої частини народу про мирне співіснування з окупантами. Проте значна частина українських громадян була на службі у гітлерівців. Сам факт існування колабораціонізму, сподівань на прихильність німецької влади, свідчить, що велика частина мешканців України відчувала образу на радянську владу, і це заперечувало тезу про монолітну ідейну згуртованість українського народу. Окрема його частина зі зброєю в руках намагалася відстояти ідею незалежної української держави. А оскільки цю ідею рішуче відкидав як сталінський, так і гітлерівський режим, незалежницький рух опинився між двома вогнями.

Під час окупації на заваді колонізаторським планам гітлерівців стала і основна маса української інтелігенції. Для окупаційної влади однаково була загрозою як колишня радянська еліта, так і та, що ставила за мету створення національної держави навіть під німецьким протекторатом. Полювання на членів Компартії та радянських посадовців розпочалися відразу після приходу німецької армії. За 1941-1944 рр. в Україні загинуло не менше 50 тис. членів ВКП(б) з 113 тис., що залишилися на окупованій території. У німецьких таборах також знаходились сотні українців, які занадто завзято підтримували ідею незалежної України. Українські націоналісти за часи панування німецьких окупантів втратили майже 4,5 тис. членів. Очевидно, що за умов німецької окупації, більшість української інтелігенції мала аполітичні настрої і в повоєнний період знову обрала єдиний можливий вихід – пристосуванство. Велика частина представників радянської української інтелігенції загинула безпосередньо у боротьбі з фашизмом. Нищення цієї частини народу негативно позначилось на моральному здоров'ї суспільства.

Війна вплинула на масову свідомість, суспільно-політичні настрої населення. В умовах послаблення ідеологічного контролю багато громадян отримали можливість варіативно мислити. Вперше опинившись за межами СРСР, радянські люди мали змогу порівнювати реалії двох систем. У суспільстві з'явилися люди, які, як зазначав секретар ЦК КП(б)У з ідеології Д.Мануїльський, “захоплюються закордонними дрібничками і вихваляють капіталістичну систему господарства”. Ціннісні орієнтації багатьох з них зазнали змін. На думку влади, “чужих” впливів зазнали бійці Червоної армії, військовополонені та вивезене окупантами на роботу до Рейху населення.

Цілком зрозуміло, що, враховуючи особливості тоталітарної системи в СРСР, яка звикла до повного контролю над людиною, влада не могла ставитись до цих громадян інакше як із недовірою і підозрою. Соціальні настрої серед цієї категорії

громадян були суттєво диференційованими. Влада була констатувати, що “деяка частина громадян, які повернулися, налаштована антирадянськи та пронимецьки”.

В цей період відбулося пожвавлення релігійного життя. В умовах катастрофічних наслідків війни населення, втративши всіляку надію на захист з боку офіційної влади, все більше зверталось до Бога. Значна його частина, користуючись тим, що окупаційна влада ліберальніше ставилась до віруючих, ніж більшовики, знову повернулася до забутих цінностей. Для багатьох релігійні заповіді стали важливішими за цінності радянської ідеології.

Внаслідок війни змінилася етнодемографічна структура населення України. Ряд етносів, які мали вплив на формування моральної свідомості, ціннісних орієнтацій українського суспільства, втрачають своє місце в національній структурі населення республіки. В цей період радянська влада запровадила практику депортації цілих народів. Спочатку у роки війни практично повністю була знищена німецька громада України. Пізніше були звинувачені у співпраці з окупантами татари, вірмени, греки, італійці, румуни та представники інших національностей. Влітку 1944 р. з території УРСР було вислано 8,6 тис. осіб кримських татар (без урахування даних по Криму). За роки війни поступово зменшився вплив єврейської громади. Це було прямим наслідком злочинної нацистської політики на території України. Кількість єврейського населення скоротилася до 2 відсотків (за даними першого післявоєнного перепису 1959 року). Після врегулювання територіального питання з Чехословаччиною 10 липня 1945 р. до останньої було переселено 33 тис. чехів, а також переселено частину угорців, румунів і представників інших національностей. В результаті обміну населенням між УРСР та Польщею до України було переселено польських українців, а до Польщі відправлено переважну більшість поляків – понад 480 тис. Такі народи, як поляки, євреї, татари, які протягом тривалого часу урізноманітнювали українську культуру і відігравали важливу роль в історії нашого народу, втратили своє значення і фактично зникли, тоді як їхнє місце в основному зайняли росіяни. Свідомість пересічного українця все більше зазнавала їх впливу, що сприяло втіленню в життя курсу партії – створення радянського народу як нової історичної спільності. Внаслідок відчутного зростання питомої ваги російського населення і змін в національній структурі населення, суспільство з багатонаціонального перетворилося на двонаціональне.

Незважаючи на об'єднання переважної частини етнічних українських земель в межах УРСР, у повоєнний період серед українців не було єдності. Основна причина – різні історичні тенденції та суспільні умови, в яких вони перебували до війни. Між мешканцями різних українських територій були глибокі відмінності в ментальності, побуті, політичній зрілості і орієнтації, навіть у національній свідомості. Післявоєнне врегулювання державних кордонів і механічне включення українців до однієї республіки не змогло подолати їхні ментальні відмінності. Населення під радянською владою, за малими винятками, становило аполітичну

масу, тоді як мешканці Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття, які хоч і перебували під чужим пануванням, були національно свідомішими і позбавленими комплексу меншовартості.

З визволенням території України від окупантів влада поступово відновлює контроль над суспільством. Репресіями, пропагандою вона намагається відновити моральні цінності, соціальні установки, мотивацію населення відповідно до офіційної ідеології. Хоч з нею поверталось все те негативне, що притаманне тоталітарному режимові, народ-переможець вступив у нову, післявоєнну епоху. Війна стала тим рубежем, за яким історію, життя і суспільство почали ділити “до” і “після” війни.

У третьому розділі дисертації **“Оцінка населенням України подій суспільно-політичного життя повоєнного періоду”** аналізуються процеси пов’язані з підвищенням соціальної активності громадян та наростанням критичних настроїв у суспільстві, впливом зовнішньої політики влади на масові настрої, ідеологічними кампаніями повоєнного періоду та їх впливом на соціум, настроями населення України в умовах декларативної радянської демократії. Визначається вплив антирелігійної політики влади та роль пропаганди й агітації у створенні відповідних настроїв.

Перемога у війні стала для багатьох переконливим доказом могутності політичного ладу, який сформувався в країні після 1917 р. Вона виправдовувала особливу роль партії в житті країни, породжувала почуття твердості та впевненості в майбутньому. Ейфорія перемоги затьмарила в народній свідомості в перші післявоєнні роки наслідки попереднього періоду сталінського тоталітаризму. Проте післявоєнне суспільство було суспільством очікування і надій. Народ чекав на значні поступки з боку держави: припинення масового терору, ліквідацію колгоспної системи, пом’якшення цензури тощо. Почали проявлятися певні тенденції, розвиток яких у майбутньому міг спричинити появу опозиційних до режиму сил. Відразу після закінчення війни критичні настрої поширились серед демобілізованих воїнів, які виступали проти бюрократизму та адміністрування в республіці. Багато студентів, колишніх фронтовиків, критично висловлювалися щодо існуючих у суспільстві догм. Село прогнозувало майбутнє реформування колгоспів. Зростаюче самоусвідомлення народу було несумісне з існуючими порядками. Режим все гостріше відчував ймовірну небезпеку.

З початком “холодної війни” радянська пропаганда створила образ нового ворога – США. Ця країна стала уособленням імперіалізму, що тепер був головним супротивником комунізму. Фобія зовнішніх ворогів у Радянському Союзі мала важливе значення. Вона культивувалася в народі з метою викликати в суспільстві набагато глибші наслідки – фобію їхніх агентів – “ворогів внутрішніх”. Ніякі соціальні невдачі чи особисті недоробки не здавалися випадковими, а сприймалися як результат підступів ворогів. “Шпигунофобія” сприяла поширенню у суспільстві

масового психозу, позбавляла багатьох можливості критично оцінювати події суспільно-політичного життя. За психологічною настановою влади США та інші західні країни були “хижими вовками”, які переслідували одну мету: заподіяти шкоду СРСР. Одночасно радянська пропаганда формувала образ СРСР як наймиролюбнішої країни. У 1950 р. розпочалася кампанія по збору підписів під Стокгольмською відозвою про заборону ядерної зброї, а у 1951 р. розпочався збір підписів під Зверненням Всесвітньої Ради Миру про укладання Пакту миру між п'ятьма великими державами. Новий міф працював на ідею єдності народу, незважаючи на окремі критичні настрої. Більшість населення України була переконана у правильному міжнародному курсі СРСР. Громадська думка працювала на підтримку авторитета влади.

Найрельєфніше після війни окреслились критичні настрої в середовищі творчої та наукової інтелігенції. З метою приборкати небажані тенденції, влада грубо і некомпетентно почала втручатися у її діяльність. Вона звинувачувала творчих працівників у формалізмі, безідейності та “низькопоклонстві” перед Заходом, а щодо української – і в буржуазному націоналізмі. Під прес критики потрапила преса, кіно, театр, література, наука. Партійні резолюції відкрили кампанію „критики” і „самокритики” на шпальтах газет та на засіданнях у наукових і культурних інститутах та установах. Далі розпочалася галаслива боротьба з космополітизмом, “низькопоклонством” перед Заходом. За ними пішли численні арешти науковців, літераторів, діячів культури у 1946-1947 рр. Незважаючи на те, що за чисельністю жертв післявоєнні арешти в Україні поступалися терору 1930-х років (кількість заарештованих не перевищувала 10 тис. чоловік), вони вкрай негативно вплинули на суспільство. У цих умовах серед інтелігенції поступово починають переважати песимістичні настрої. Конформізм, пристосуванство, почуття безперспективності, втрата надій щодо позитивних змін стали звичним явищем. Лише невелика її частина наважилася на відкритий протест режиму. Внаслідок агресивної пропаганди влади, у більшості населення під час ідеологічних кампаній формувались відповідні суспільні настрої. Насамперед, це настрої засудження антинародної діяльності “ворогів народу”.

Історично так склалося, що інтелігенція України була національно неоднорідною. В її складі, крім українців, значне місце посідали представники російського, єврейського та інших етносів. Вже через кілька років після війни в країні розпочалася неофіційна антиєврейська кампанія, заключним етапом якої була “Справа лікарів”. Маніпулюючи громадською думкою, влада змогла надати каральній кампанії характеру “всенародного схвалювання”. Суспільство, підготовлене морально до кампанії терору, в основному легко повірило в підступи “безрідних космополітів” і в “лікарів-убивць”. У 1953 р. в окремих містах України були зафіксовані численні випадки антисемітизму.

Наявність повстанського руху в післявоєнний період свідчить про збереження

розколу в українському суспільстві. Певна його частина продовжувала сповідувати національні ідеали та підтримувала ідею створення Української держави. Українське націоналістичне підпілля та підрозділи ОУН-УПА стали основною перешкодою відновлення радянського режиму в повоєнний період. Підпілля ОУН-УПА мало значний вплив на українське суспільство і продовжувало діяти на території 13 областей України в 150 тис. км², де проживало 15 млн. осіб. Повстанський рух користувався підтримкою населення, особливо в Західній Україні. Націоналістичне підпілля продовжувало вести пропагандистський наступ. Лише в 1948 р. в підпільних друкарнях ОУН було надруковано тисячними тиражами до 70 назв брошур, листівок, статей та художніх творів. Націоналісти не відмовились і від терористичних методів ведення боротьби. Залякуванням та знищенням партійного, радянського керівного активу вони намагалися дезорганізувати радянську владу на місцях. Підпілля ОУН-УПА особливо активізувало свою роботу під час виборів до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, місцевих рад депутатів трудящих та голоду 1946-1947 рр. З часом, використовуючи пропагандистські та репресивні методи боротьби з націоналістичним підпіллям, влада взяла ситуацію в Західній Україні під свій контроль. Населення втомилося від терору, репресій з обох сторін. У значної його частини почали переважати почуття апатії, пригніченості, безперспективності боротьби. Більшість знову зайняла позицію конформізму і показової лояльності стосовно офіційної влади.

Зміни в суспільній свідомості після війни та прагнення народу перемін, змусили державу декларувати зміни в управлінні країною. Декларативний характер демократії проявився у виборах до Верховної Ради СРСР (1946 р.), до Верховних Рад союзних та автономних республік (1947 р.), місцевих Рад депутатів трудящих (1947 р.). Вони супроводжувались агресивною пропагандистською кампанією в радянській пресі, головним завданням якої було показати “морально-політичну єдність” радянського суспільства. Використовуючи пропаганду та агітацію, а також тотальний контроль та підтасування фактів, влада забезпечила відповідний позитивний результат. За офіційними даними переважна більшість громадян патріотично підтримала кандидатів від блоку комуністів і безпартійних. Проти голосував лише невеликий відсоток населення. Якщо під час виборів до Верховної Ради СРСР 1946 р. 178,6 тис. виборців України проголосували проти кандидатів від блоку комуністів і безпартійних, то під час обрання кандидатів до Верховної Ради УРСР 3-го скликання 1951 р. проти них проголосувало лише 21,3 тис. громадян України. Проте навіть ці дані свідчать, що частина українського населення негативно ставилась до радянської влади. Крім того, офіційні дані радянської статистики слід оцінювати критично. Ймовірно кількість незадоволених політикою влади була набагато більшою. Звичайно, було багато громадян, які підтримували владу, вважали вибори всенародним святом. Інша їх частина сприймала вибори як обов’язкове голосування, остерігаючись каральних санкцій з боку влади. Слід

зауважити, що в умовах жорсткого контролю єдиним способом виживання ставала або аполітичність, або показова активність.

Повний контроль над моральним станом населення був неможливий без усунення впливу релігії. В попередні роки певної релігійної терпимості у людей змінилося ставлення до віри та церкви. Особливо тривожило режим те, що ці зміни стали помітними і серед певної частини комуністів. Вони ставали все більш пасивними у боротьбі з віруючими, ухилялися від активної антирелігійної пропаганди, а іноді самі таємно здійснювали культові обряди. Поступово тиском, репресіями вплив православної церкви й інших релігійних конфесій у післявоєнний період був фактично зведений нанівець, а різні протестантські течії та секти були загнані в глухе підпілля.

Після війни в суспільно-політичному житті проявляються дві тенденції: до фактичного посилення ролі держави і до формальної демократизації політичної системи. Після суворих випробувань воєнного лихоліття народ жив сподіваннями на краще життя. В суспільстві панували переможні, патріотичні та ейфорійні настрої. Проте політика влади не завжди відповідала сподіванням народу, що привело до росту критичних ціннісних орієнтацій. Повоєнні суспільно-політичні кампанії мали на меті відновити контроль над свідомістю громадян. Влада маніпулювала суспільною думкою в своїх політичних цілях і для створення власного позитивного іміджу. В цих умовах для більшості населення республіки була характерною аполітичність або показова (ритуальна) активність. Незважаючи на агресивні ідеологічні кампанії, повний контроль над моральною сферою відновити не вдалося, і від репресій суспільство врятувала лише смерть Й.Сталіна.

Четвертий розділ **“Вплив соціально-економічної політики держави на моральний стан населення України”** визначає залежність суспільно-політичних настроїв, морального стану, психологічних настанов українського суспільства від соціальної, фінансової, сільськогосподарської політики держави.

Протягом кількох років, використовуючи могутній патріотичний порив українських громадян, радянській владі вдалося відновити промисловий потенціал республіки. Народ мужньо та героїчно піднімав країну з руїн. Основна маса населення свідомо відгукнулася на заклик партії та віддавала останні сили в надії швидше подолати наслідки війни. Поступово господарство України було відновлене. Влада латала “моральним чинником” усі дірки дряхліючого суспільного організму. Проте відбудова економіки ставила на другий план соціальну політику держави. Маса побутових проблем залишалася нерозв’язаними. Це привело до росту критичних суспільно-політичних настроїв серед населення. Проявлялися вони по-різному: одна частина висловлювала незадоволення у формі побутових розмов, інша – зверталася зі скаргами до найрізноманітніших інстанцій, а третя вдавалася до протизаконних дій – пограбувань, крадіжок, спекуляції. Саме неврівноважена соціальна політика, розруха, брак продовольства, товарів першої

необхідності, голод стали причиною зростання аморальних вчинків, злочинності, яку не могли зупинити навіть закони воєнного часу. Збройні напади, пограбування магазинів, складів, помешкань громадян стали звичним явищем. Негаразди, байдужість та невміння партійних та радянських органів вирішити ці проблеми змушували населення вдаватися до крайніх методів боротьби за свої інтереси. В окремих випадках ті використовували відверто злочинні методи. Але найгіршим для радянської системи було те, що змінювалося ставлення до влади, зростало незадоволення нею. Іноді воно переростало в антирадянські виступи.

Повоєнний економічний курс держави на подальшу мілітаризацію не тільки впливав на соціальну політику, на життєвий рівень населення країни, а й вимагав величезних капіталовкладень. Оскільки керівництво країни не погоджувалося на залучення міжнародного капіталу, залишався єдиний вихід – використовувати кошти інших видів промисловості та села. Це визначало державну фінансову політику в післявоєнний час. Податки, практика “добровільного” підписування на позики, грошова реформа 1947 р., скасування карткової системи, зниження цін безпосередньо впливали на стан суспільної атмосфери в республіці. Від уміння створювати потрібну громадську думку та маніпулювати суспільними настроями під час здійснення цих заходів залежала стабільність українського суспільства.

Фінансова політика уряду і партії не завжди однозначно сприймалася українським народом. Населення загалом з почуттям патріотизму відгукнулося на заклик фінансово допомогти у відбудові народного господарства. Незадоволення та протест викликала в нього насамперед практика примусової підписки на позики, високі податки, антинародний характер грошової реформи. Зниження цін виконало свій ідеологічний ефект – створило враження поступового покращення життя. Проте, незважаючи на офіційну підтримку акцій, дуже часто лунали слова незадоволення своїм жалюгідним становищем. Народна оцінка державної політики не завжди була схвальною.

Складною для влади залишалася у повоєнні роки ситуація на селі. Саме тут окреслились найкритичніші настрої. З часом, коли остаточно були поховані сподівання на те, що розпустять колгоспи, суспільно-політичні настрої серед селянства вкрай загострилися. Колгоспний лад, як джерело коштів для вирішення завдань країни, як форма свого роду державного кріпосництва, залишався без змін. Голод 1946 – 1947 рр. не тільки не довів керівництву необхідність змін, а, навпаки, підштовхнув владу до ще суворіших репресій. Головна причина голоду, що привів до певної моральної деградації українського села, полягала в позиції держави та партії. Повоєнний голодомор, як і попередній, руйнував психологію українців: нищив їх мораль, віковічні звичаї і традиції, світосприймання, робив покірним, байдужим до всього натовпом, який легко асимілюється.

Щоб остаточно приборкати селянство в республіці, влада знову вдалася до репресивних заходів. У розпал продовольчої кризи – в лютому 1947 р. відбувся

пленум ЦК ВКП(б), який зазначив, що „підйом сільського господарства забезпечив ріст суспільного багатства і добробуту колгоспників”. Проте щоб покращити справи в сільському господарстві, необхідно було „ліквідувати до кінця викриті ЦК ВКП(б) і Радою Міністрів СРСР порушення статуту сільськогосподарських артільей”. Остаточно вивести колгоспи із кризового стану мав Указ Президії Верховної Ради СРСР „Про виселення з Української СРСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя” від 21 лютого 1948 р. Згідно з інформацією про застосування указів по липень 1950 р. в Українській РСР було винесено майже 12 тис. громадських вироків про виселення колгоспників за межі УРСР, причому більшість з них були прийняті в 1948 р.

Репресії видалися ефективними, а страх краще будь-яких інших засобів тримав село в покорі. Вплинувши таким чином на свідомість українського селянства і виконавши на даний момент свої головні завдання, дія указів з початку 50-х рр. зводилася в основному до попередження. Тоді ж до рідних місць почали повертатися хворі, непрацездатні і виселені з порушеннями “закону” “указники”. Проте ще довго пам’ятало село ці події, які отримали від нього назву “другого розкуркулення”. У такий спосіб владі вдалося зберегти колгоспно-кріпосну систему, а селянство продовжувало нести на собі основний тягар “побудови соціалізму”. Було цілком очевидно, що ситуація в аграрному секторі економіки на початку 50-х років залишалася вкрай складною, а моральний стан селянства – занепадницьким, збайдужілим і безнадійним.

У повоєнні роки система моральних настанов, настрої суспільства були в прямій залежності від економічної політики влади. Критичні суспільно-політичні настрої наростали насамперед в умовах погіршення соціально-економічних умов та економічних прорахунків радянської влади.

У **висновках** підведено підсумки дослідження, які виносяться на захист:

1. Аналіз історіографії теми засвідчує, що в сучасній історичній науці є значний корпус наукових досліджень, які присвячені загальним питанням історії України воєнного та повоєнного періоду, останньої доби функціонування сталінського тоталітаризму та конкретним питанням політичної, економічної, соціальної історії та культури України. Проте помітний вкрай обмежений перелік літератури, в якій було б здійснено комплексний і системний конкретно-історичний аналіз моральних наслідків Другої світової війни для українського суспільства; встановлювались причинно-наслідкові зв’язки між політикою та настроями населення України, станом його суспільної свідомості; аналізувалась реакція українського народу на окремі події суспільно-політичного, соціально-економічного життя СРСР у 1945-1953 рр.; характеризувались причини росту незадоволення політикою сталінського режиму. При відсутності конкретної літератури з визначеної теми у фондах архівних установ, пресі, документальних збірниках є матеріали, які містять

інформацію про суспільну атмосферу, настрої різних категорій населення України та їх моральний стан у повоєнний період.

2. Попередні роки тиску, репресій тоталітарного режиму багато в чому деформували суспільну думку, моральне здоров'я українського населення, проте не позбавили його можливості варіативно мислити. Німецька окупаційна влада свою діяльність направила на вичавлення з України матеріальних ресурсів, моральну та духовну деградацію суспільства. Одночасно вона поглибила розкол в українському суспільстві на прихильників і противників радянської влади, що в майбутньому визначало ставлення населення України до діяльності Комуністичної партії і радянського уряду. Демографічні втрати українського народу у війні, приєднання до УРСР етнічних українських територій, що були в складі інших держав, змінили його соціальну та національну структуру, що також визначало стан суспільної свідомості. У роки війни радянські громадяни отримали можливість порівняти своє життя з життям інших народів, що призвело до наростання критичних настроїв у суспільстві в умовах радянської влади. Війна спричинила послаблення ідеологічного тиску, що стало підставою для росту релігійності, поширення вільнодумства серед населення України. Переможне завершення війни, вихід республіки на міжнародну арену, загравання до національних почуттів українців сприяли росту патріотизму серед українського народу. Політична ситуація, що склалася в країні у 1945 р. зумовила утворення в суспільній свідомості феномену певної громадянської роздвоєності. З одного боку, більшість людей з радістю і вдячністю зустріла Червону армію, а з другого – з острахом чекала повернення радянської влади, не сподіваючись на значні поступки з її боку.

3. Перетворення СРСР на супердержаву у повоєнні роки спричинило зміни її зовнішньої політики. Активна пропаганда по створенню образу агресивного капіталістичного оточення, виправдання радянської зовнішньої політики супроводжувалось формуванням у свідомості народу образу СРСР як наймиролюбнішої, найдемократичнішої країни. Крім того, ця пропаганда вирішувала важливі внутрішні завдання. По-перше, дуже часто провали в економічній політиці списувались на зовнішніх ворогів, які заважали відновленню повноцінного мирного життя. По-друге, фобія зовнішніх ворогів у суспільстві допомагала створювати образи внутрішніх “ворогів народу”, як їхніх безпосередніх агентів, маніпулюючи при цьому настроями населення.

4. Перші післявоєнні роки українське суспільство перебувало в стані переможної ейфорії, а культ Сталіна досяг свого апогею. Переважна частина українського народу підтримувала режим, або була стосовно нього аполітичною. Проте з часом бажання змін і надії на краще життя стали врозріз з реальним становищем, яке багато в чому визначалось політикою влади. Це вело до поширення критичних настроїв серед усіх верств населення. Тому з утвердженням і відновленням радянської влади розпочинаються процеси відновлення контролю

над суспільними настроями, думками, що проявилися у формі боротьби з релігією, космополітизмом, “українським буржуазним націоналізмом”, “низькопоклонством” перед Заходом. Діяльність влади у суспільно-політичному житті у повоєнний період була в основному спрямована на встановлення контролю над усіма верствами суспільства. Знищивши частину української інтелігенції, поставивши в суворі рамки ідеологічного контролю іншу, радянська влада залишила український народ без оформленої критичної думки і визначила її стихійний характер у повоєнні часи. Тримати суспільні настрої під наглядом та контролювати поведінку громадян владі з кожним роком ставало все важче. Від широкомасштабних репресій, чергових чисток суспільство врятувала лише смерть Сталіна і початок перетворень.

5. Соціально-економічна політика держави безпосередньо впливала і визначала моральний стан людей та суспільну атмосферу в державі. Непослідовність соціальної, фінансової, податкової політики партії та уряду привела до того, що в українському суспільстві протягом 1945-1953 рр. не було однастайності в оцінці економічного розвитку держави та курсу уряду. Незадоволення, як правило, загострювалося в період погіршення соціально-економічного становища населення. Особливо воно проявилось під час голоду 1946-1947 рр. Загалом же реакція населення УРСР на події економічного життя в цей період була різноманітною. Одні дякували радянській владі за турботу, а інші висловлювали своє незадоволення, що проявлялося в різних формах – від побутових розмов до відкритого протесту владі, бойкоту її рішень. Найкритичніші настрої в післявоєнний період були в українському селі, що безпосередньо було наслідком антинародної, антиселянської сільськогосподарської політики радянської влади, існування колгоспно-кріпосницької системи.

6. Всі післявоєнні кампанії обов’язково супроводжувались агресивним пропагандистським та агітаційним тиском, що мали на меті сформувані відповідні суспільні настрої та громадську думку населення. Як правило, економічні та суспільно-політичні рішення радянської влади завжди несли певне ідеологічне навантаження, а іноді явний рекламний характер, що не залишалось непомітним для народу.

7. Погіршення соціально-економічного життя народу та загострення протиріч між економічною політикою влади та її оцінкою населенням, ріст вільнодумства, незадоволення репресивною політикою влади, недовірою до неї, ріст прихованого, а іноді і відкритого опору тоталітарному режимові стали вагомими чинниками періоду десталінізації СРСР в майбутньому.

Основні положення дисертації відображені в наступних **публікаціях:**

1. Оцінка голоду 1946-1947 рр. населенням Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2000. – С.178-182.

2. Антирадянські виступи на території Вінницької області в перші післявоєнні роки (1945-1947 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2001. – С.127-130.

3. Проведення грошової реформи 1947 р. на Вінниччині // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. IV. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2002. – С.152-155.

4. Репатрійовані громадяни СРСР після Другої світової війни: носії західного чи радянського світогляду? // Література та культура Полісся. Вип.20. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (XIX-XX ст.). – Ніжин: НДПУ, 2002. – 389 с.

5. Репресивна політика радянської влади проти селян Поділля в кінці 40-х рр. XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. V. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2003. – С.134-137.

6. Настрої населення України в умовах повоєнної декларативної радянської демократії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. VI. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2003. – С.75-80.

АНОТАЦІЯ

Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України. – Київ, 2004.

У дисертації на основі широкого кола джерел та літератури комплексно досліджується динаміка настроїв, морального стану населення України 1945-1953 рр. та його реакція на окремі події суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку СРСР та УРСР. Визначено моральні наслідки Другої світової та Великої Вітчизняної воєн для українського суспільства. З'ясовано головні тенденції впливу тоталітаризму на духовний розвиток українського суспільства. Встановлено причинний зв'язок між політикою сталінського режиму та настроями населення України, станом його суспільної свідомості. Визначено вплив подій суспільно-політичного та соціально-економічного життя країни на настрої та моральний стан населення республіки. Виявлено джерела та причини зародження і становлення демократичної опозиції існуючому тоталітарному режимові.

Ключові слова: Україна, суспільна атмосфера, суспільно-політичні настрої, морально-психологічний стан, вплив, сталінський режим, суспільно-політичне життя, соціально-економічна політика.

АННОТАЦИЯ

Кононенко В.В. Общественно-политические настроения и моральное состояние населения Украины в послевоенный период (1945-1953 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Институт истории Украины НАН Украины. – Киев, 2004.

В диссертации на основе системного анализа широкого круга источников и научной литературы комплексно исследуются общественно-политические настроения и моральное состояние населения Украины в послевоенный период сталинского тоталитаризма, реакция населения на отдельные события политической и социально-экономической жизни в СССР и УССР. Диссертационная работа рассматривает социальную историю того времени, а также историю трансформации массовой психологии используя схему “личность-умонастроения-общество-власть”.

Подробно исследовано влияние Второй мировой и Великой Отечественной войны на моральное состояние украинского народа. Делается вывод, что война оказала значительное влияние на изменение психологических установок послевоенного общества. Выявлены и подробно охарактеризованы причины изменения общественных настроений, прежде всего нарастания критических взглядов. Дана характеристика морального состояния в период перехода от военного к мирному времени. Выявлены изменения психических установок в связи с изменением роли СРСР в мире и активной послевоенной советской внешней политикой.

Прослежены закономерности зависимости морального состояния и настроений украинского народа от политики Коммунистической партии и советского правительства. Исследована реакция населения Украины на общественно-политическую жизнь страны. Дана характеристика общественных оценок отдельных событий и идеологических процессов политической жизни послевоенного общества: выборов 1946, 1947 гг., активной антирелигиозной политики, борьбы с украинским буржуазным национализмом и националистическим подпольем, космополитизмом, “низкопоклонством” перед Западом. Проанализированы агитационные и пропагандистские процессы в обществе и их влияние на морально-психологические установки населения. Показаны условия принятия властью политических решений в зависимости от общественного мнения. Охарактеризованы идеологические процессы по формированию в обществе необходимых настроений. Автор исследует причины, которые привели к таким феноменам массового сознания, как озлобленность, склонность к насилию и его культурная легитимация, апатия, цинизм, растерянность, подверженность манипулированию и идеологической обработке.

Пристальное внимание уделено анализу социально-экономической политики советской власти и ее влияния на моральное состояние, общественно-политические настроения общества. Прослежена зависимость критических настроений в обществе от ситуации в экономической жизни страны. Исследована социальная политика советской власти в послевоенный период и ее оценка населением Украины. Показана зависимость настроений украинского общества от финансовой политики государства: высоких налогов, практики “добровольной” подписки на государственный заем, денежной реформы 1947 г., отмены карточной системы, снижения цен в послевоенный период. Выявлены причины нарастания критических, антисоветских настроений в украинском селе, которые, согласно сделанным выводам в диссертации, являются следствием антинародной, антикрестьянской политики государства. Все послевоенные решения партии и правительства по сельскохозяйственным вопросам были направлены на дальнейшее укрепление колхозно-крепостнической системы на селе, ликвидацию антиколхозных настроений, дальнейшую коллективизацию. Наиболее нестабильная ситуация в послевоенное время сохранялась в сельских регионах республики.

В диссертации исследованы истоки и причины зарождения и становления в обществе демократической оппозиции тоталитарному режиму И.Сталина.

Ключевые слова: Украина, общественная атмосфера, общественно-политические настроения, морально-психологическое состояние, влияние, сталинский режим, общественно-политическая жизнь, социально-экономическая политика.

ANOTATION

Kononenko V.V. Social Political Moods and Morality of the Population in Ukraine in Post-War Period (1945-1953). – Manuscript.

Thesis for getting scientific degree of a candidate of History Science speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of History of Ukraine National Science Academy of Ukraine. – Kyiv, 2004.

Social atmosphere, moods and morality of the Ukrainian population in post-war period of Stalin totalitarian regime (1945-1953) are being researched on the basis of wide information sources analysis in the thesis. The main tendencies in society moods and their dependence totalitarian regime policy are being analyzed in the research. The moral effects of World War II and the Great Patriotic War for the Ukrainian society are determined. The influence of the events of social and political country life on the population moods in the Republic are investigated in detail. The dependence of morality and moods of the Ukrainian population on Soviet socio-economic politics is analyzed. The processes of foundation and construction of democratic opposition to wards existing Stalin regime in the post-war Ukrainian society are characterized.

Key words: Ukraine, social atmosphere, moods, morality, influence, totalitarian regime, social political life, socio-economic politics.